

MODERNIZACIJA ILI PSEUDOMODERNIZACIJA U OKRILJU PSEUDORETRADICIONALIZACIJE?¹

Rezime

Šta se, stvarno, dešava u Srbiji u tzv. tranzicionom procesu? U toku je proces koji ima ireverzibilan karakter. Na snazi je pseudoretradicionalizacija. Zašto prefiks *pseudo*-? Zato što nijedan projekat tzv. retradicionalizacije bilo kog društva, te i srpskog, nikada nije bio moguć. Ali, šta je moguće? Moguće je igrati se, u ideološko-propagandnom karuselu, zavodljivom predstavom o „neprotivrečnoj“, „pastoralnoj“... „prošlosti“. Dakle, na snazi je antimoderna ideologija. Da li je, dakle, moderna u Srbiji moguća? Moguća je, pod uslovom da akteri modernizacije postanu unutrašnji modernizatori (pri tome se ne misli samo na živeće predstavnike ove orijentacije). Kako sada stvari stoje, modernizacija se praktikuje i prihvata tek kao oponašanje modernizacijskih tekovina zapadnog sveta, a da se uopšte ne razmatra specifičnost srpskog društva. Dakle, kao pseudomodernizacija u okrilju pseudoretradicionalizacije. To ne znači da valja odbacivati tekovine zapadne modernizacije, ali znači da unutrašnje modernizacijske težnje treba ozbiljno uvažavati nasuprot nekritičkom kopiranju (često nekih efemernih) modernizacijskih tekovina sa zapadne strane sveta. Jednostavnije, sagledavanje unutrašnjih modernizacijskih potencijala u polju savremene svetske transformacije (globalizacija, regionalne razlike, sve dublja polarizacija između bogatih i siromašnih, prekarizacija rada...).

Ključne reči: pseudoretradicionalizacija, pseudomodernizacija, unutrašnje modernizacijske težnje.

Rastakanjem socijalističkih poredaka, razaranjem Jugoslavije na društvenu scenu u Srbiji stupa sveukupna društvena dezorijentacija. Vlast niti ume niti je spremna da traga za racionalnim odgovorima u ovom lošnom vremenu. Nema odgovora ni na teška pitanja o tome „šta i kuda posle sloma socijalizma“. Nastupa dugotrajni period krize koja je, iz dana u dan, dublja. Taj period još uvek traje. Njegovo se ishodište ne nazire. Socijalizam je (samo)ugušen sopstvenim sistemom koji je, okoštavajući, okoštavao i kulturno-političko-ekonomsku strukturu imobilisujući je. Naravno, mnogostruki su oblici (pojavni i suštastveni) u kojima se javljao samoodređujući socijalizam.² No, za potrebe ovog teksta služićemo se

1 Ovaj tekst je napisan u toku rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (179035), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a finansira ga Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

2 Teorijski, ideološki i politički je pojam socijalizma opterećen velikim brojem značenja.

pojmom *socijalizam* u njegovom osnovnom praktikujućem smislu – kao poretkom relativno visoke socijalne sigurnosti, delimične modernizacije: multikulturalizam koji je sve više razvijao karakteristike intekulturalizma, dostupnost obrazovanja, zdravstvenih usluga, industrijalizacija, sekularna država, urbanizacija..., uz monoideološki i monopartijski politički poredak. U uslovima raspadajućeg socijalizma vladajuća nomenklatura je bila prinuđena da traga za drugom ideološkom platformom. U stvari, da traga za *drugačijom* platformom u odnosu na dojučerašnju, *socijalističku*. To je značilo da valja odbaciti sve, pa i humanističke tekovine socijalizma i liberalizma. Dvadesetak godina posle završetka „kratkog“ XX stoleća (Erik Hobsbaum) (Eric Hobsbawm), koje je završeno padom Berlinskog zida, u Srbiji još uvek nije počela potraga za odgovorom na pitanje o tome na kakvim pretpostavkama će se transformisati srpsko društvo. Možda je taj postupak samorazumevanja uveliko otežan „kulturom diskontinuirane tradicije“ (Miroslav Krleža) važećom na Balkanu uopšte. Zatvorena u samu sebe, nesavladane prošlosti, sa teškom ratnom hipotekom, iscrpljena sopstvenom divljom prvobitnom akumulacijom kapitala, Srbija je zemlja u kojoj ne sazreva društveni konsenzus o temeljnim vrednostima (Talkot Parsons).

Jedan od prihvaćenih modela „tranzicije iz socijalizma u demokratiju“ je *retradicionalizacija* uz jačanje nacionalističke ideologije. Radi se o „povratku“ ka narodnjačkom razumevanju jednakosti, crkvenoj dogmi o sabornosti, pesničkom romantizmu – dakle autoritarnom jezgru nacionalizma. *Taj „povratak“ je bio put u „poznatu“, a ne spoznatu prošlost*. I zato se desila *pseudoretradicionalizacija* umesto retradicionalizacije. Desila se pseudoretradicionalizacija zato što retradicionalizacija nije moguća. Nije moguća jer je nemoguć povratak u minulu epohu tako što će „stare vrednosti“ biti vraćene na svetlo dana i postavljene na mesto aktuelnih vrednosti. Sa druge strane, ukoliko imamo u vidu da se „tradicije izmišljaju“, kako

Mi ćemo se rukovoditi određenjem koje je ponudio Branko Horvat. Dakle, socijalizam je društveni poredak u kome „njegovi pripadnici moraju biti slobodni od fizičke, *ekonomske* i *manipulativne* prisile. Drugim riječima, moraju slobodno sudjelovati u političkom odlučivanju, moraju biti slobodni u proizvodnom procesu i, napokon, moraju biti zaštićeni od pokušaja manipulacije, zamišljenih da bi se oblikovale njihove vrijednosti ili kognitivni procesi u interesu određenih društvenih skupina... Participacijski politički sistem brine se o političkim i moralno-intelektualnim slobodama“ (Horvat, 1984: 421). Sa stanovišta rečenog određenja, države koje određujemo kao socijalističke su, u stvari, nominalno određene kao socijalističke. U njima je u većoj ili manjoj meri bilo socijalističkih atributa. Naravno, svesni smo i mogućeg prigovora u tom smislu da je naše određenje normativno-utopijsko. Ali, sa druge strane, činjenica da su se neke države određivale kao socijalističke nas obavezuje da odredimo taj pojam. Pojam socijalizma tim pre se mora odrediti upravo i zbog kvalitativno najrazličitijih društveno-političkih poredaka koji su se samoimenovali socijalizmom, a i koji se danas samoimenuju socijalizmom (SSSR, Jugoslavija, Albanija, Severna Koreja, Kuba, Kina...). No, ne radi se samo o samoodređenju. Radi se i o tome da u mnogim zemljama postoje razni socijalistički aspekti (koje nazivamo socijalnim funkcijama društva i države, državom blagostanja ili socijalnog staranja...). Naša namera je da u par crta ukažemo na neograničenu disperzivnost poimanja socijalizma, kao i na neograničen broj socijalističkih praksi.

nas podseća Erik Hobsbaum, onda povratka tradiciji, naprosto, nije moguć. Nije moguć jer je ona postojala na sasvim drugačiji način nego što to postojanje zamišljaju ljudi koji žive u potonjim vremenima. Ovaj pojam se, kaže Hobsbaum, koristi u širokom, ali, istovremeno, i preciznom smislu. „On uključuje kako ‚tradicije‘ koje su zapravo izmišljene, konstruisane i formalno ustanovljene, tako i one koje se javljaju na način koji nije tako lako pratiti u okviru kratkog vremenskog perioda...“ (Hobsbaum, 2002: 5). Dalje, kaže Hobsbaum, ovde se radi o ritualnim i simboličnim radnjama, kojima se teži da se prihvate određene norme i vrednosti ponavljanjem, „što automatski podrazumeva kontinuitet sa prošlošću. U stvari, kad je moguće, one obično teže da uspostave kontinuitet sa *odgovarajućom* (kurziv – moj) istorijskom prošlošću“ (Hobsbaum, 2002: 5). Pseudotradicionalizam, koji nas posebno interesuje, Žorž Balandije (Georges Balandier) određuje na sledeći način: „U ovom slučaju, tradicija kojom se manipuliše postaje sredstvo za davanje značenja novim realitetima, ili za izražavanje zahteva kojima se u isti mah označava nepokornost modernističkom vođstvu“ (Balandije, 1977: 228-229). Lom socijalne osnove društva je tumačen „opštenarodnim htenjem“ za povratkom ka zaboravljenom istočniku, ka „korenima“ nacije same. „Narod više ne želi da živi u komunističkoj diktaturi!“ – kliče žustro uglas novokomponovano bratstvo bivših komitetlija, nacionalista i klera. Božidar Jakšić podseća na dobro znanu, ali u javnom saobraćaju „zaboravljenu“ činjenicu „da je većina vatrenih nacionalista i u Zagrebu i u Beogradu izašla iz različitih ideoloških komisija, marksističkih centara i partijskih komiteta, da su neki od njih radili u interesu ‚službe‘“ (Jakšić, 2011: 80). Bili bi, doista, više nego interesantni nalazi eventualnog istraživanja o tome koliko se polaznika političke škole „Josip Broz Tito“ u Kumrovcu premetnulo od „komunista“ u nacionaliste. Bili bi, takođe, veoma zanimljivi nalazi istraživanja o tome koliko se „komunista“-dogmata preobratiло u vernike-dogmate. Naravno, takvih istraživanja nigde na celokupnom jugoslovenskom području neće biti.³

Pseudoretradicionalizacija rastače i dostignute domete socijalističke modernizacije.⁴ Činjenica je da je najuticajniji deo komunističke nomen-

3 Evo jednog paradigmatičnog primera – tek, kuriozitetu radi. Reč je o poznatom dečijem pesniku koji je nekada zastupao socijalističke (tj. komunističke) vrednosti, a danas pripada grupaciji izrazito nacionalistički orijentisanih pisaca koji odbacuju komunističku ideologiju. Dakle, „učenike škole koja se prva u celini uključila u šampionat znanja ‚Tito-revolucija-mir‘ posetio je pesnik Dobrica Erić“ (_____. 1976: 18).

4 Inače, modernizam možemo prihvatiti kao „opšteprihvaćen termin kojim se opisuju dalekosežne društvene promene, a posebno u umetnosti i književnosti s kraja XIX stoleća pa do početka drugog svetskog rata. Postoji jasno terminsko razgraničenje, te se termin postmoderna sve više koristi za opisivanje promena posle Drugog svetskog rata. Ima, međutim, i onih koji tvrde da modernizam još uvek traje. Rolan Bart, francuski semiolog, definiše modernizam kao pluralizaciju pogleda na svet koja proističe iz evolucije novih klasa... A Virdžinija Vulf posmatra modernizam kao istorijsku mogućnost za promenu međuljudskih odnosa i ljudskog karkatera“ (Marshall, 1998). Entoni Gidens (Anthony Giddens) ukazuje na još jednu karakteristiku modernosti – na *refleksivnost*. Refleksivnost ulazi u sam sistem reprodukcije, tako da se delovanje i mišljenje stalno međusobno osvetljavaju (Giddens, 1991).

klature bio usmeren ka nacionalnom principu u organizaciji svoje partije (KPJ/SKJ). A ideološka osnova je, pri tome, bila „klasna“ ili klasna i anti-nacionalistička. Ideološki je ovaj „prelaz“ od socijalizma ka nacionalizmu bio olakšan. „Premda se koncept jugoslovenstva činio nužnim za postojanje države... komunisti su, kao i pre osvajanja vlasti, prema njemu imali ambivalentan stav. On se kretao od toga da je kao osnov jugoslovenstva uzimana neka vrsta etničke srodnosti u čijem je centru bila ideja bratstva i jedinstva, ka tome da se ono formulisalo na čisto ideološkim temeljima, što je bilo karakteristično za poslednje dve dekade postojanja zemlje“ (Zvijer, 2011: 32). Stvaranje jugoslovenske nacije je bio modernizacijski pokušaj stvaranja političke nacije. Međutim, već je bespogovorno nametanje jugoslovenstva u periodu između dva svetska rata stvorilo otpor prema njemu. Razmišljajući o ovome, pozivajući se na Ljubodraga Dimića (1997: 437), Todor Kuljić kaže: „U monarhističkoj Jugoslaviji administriranje i nasilno nametanje jugoslovenstva poništio je njegovu modernizacijsku suštinu kao integrativne ideje i pri tome nije samo zaoštrilo sukobe sa svima koji su mislili drugačije, već je polarizovalo i same pristalice jugoslovenstva“ (Kuljić, 2012: 124). Poželjnost deklarisanja prema etničkoj pripadnosti, koju je, naročito od šezdesetih godina prošlog veka, afirmisao SKJ, dovela je do stvaranja i negovanja retrogradnog, patrijarhalnog, konzervativnog, ratobornog i rudimentarnog patriotizma kao, poželjno (pa i nužno) sučeljene pozicije u odnosu na iste pozicije pripadnika drugih etničkih zajednica. Taj nacionalizam je bio moguć samo na jedan način (radilo se o socijalističkoj zemlji) – restaljinizacijom SKJ, kada je već napuštena klasna pozicija i kada je nomenklatura krenula nepovratnim putem – ka kapitalizaciji svojih upravljačkih pozicija. „U tom vremenu, Titova garnitura, imali smo utisak, da se oseća kao da gubi tlo pod nogama. Polemike o opcijama tržišne, samoupravne ili državne ekonomije su beskrajne. Dileme da li mladi traže ‘više socijalizma’ ili ‘više slobode’, nomenklaturu vraćaju na stare alatke kontrole“ (Buden i Žilnik, 2013: 107). Prema tome, pitanje modernizacije Srbije je, u njenoj tzv. modernoj dvovekovnoj kulturno-političkoj istoriji, uvek, na ovaj ili onaj način, bilo i pitanje nacionalnog i nacionalizma, ma kako se oni ideološki imenovali. Otvara se, dakle, do dan-danas, nejasno artikulirano „nacionalno pitanje“, „pitanje nacionalne kulture“ i pitanje „nacionalne države“. Pored kulturno-političkog statusa, koji mu se pripisuje, vrlo često se radi o ideološki intoniranom pitanju. Bez obzira na nejasan karakter toga šta je „nacionalno“, potpuno je jasan i belodan rezultat tog pitanja. „Otvoriti“ nacionalno pitanje je uvek, bez izuzetka, značilo širom otvoriti kapije nesreći i nevolji, zarad „sreće i pravde narodne“. Srbija, čini se, tek počinje iz prikrajka da pogleduje na razoran i razočaravajući bilans „rešavanja srpskog nacionanog pitanja“. Nacionalizam, u nizovima diskontinuiteta, poprima obrise metafizičke samosvrhovitosti: to je nacionalizam, sa duboko utkanim epovima, patrijarhalizmom, i, nadasve, razumevanjem nacije kao produžetka drevnog gensa. Malo ima u srp-

skom nacionalizmu modernizacijskog htenja, onog kakvo je rođeno u krilu zapadnih nacija i zapadnih nacionalizama. Srpski nacionalizam najčešće predstavlja arhaizovanu sliku o „nama“ i on (nacionalizam) se, kao ideologija, javlja i predstavlja na mnogo načina: kao „državotvorni“, „kulturni“, „etnički“, „narodni“, „crkveni“, „herojski“, „pravoslavni“, „oslobodilački“, „odbrambeni“... Teškim tegovima protivmoderne kulture Srbija je još uvek prikovana za imobilizujućí nacionalizam.

Dvovekovna istorija Srbije je istorija otvorene dileme – kako se Srbija može modernizovati? Kako učestvovati u evropskoj savremenosti? Postavljeno je i pitanje: da li Srbiju treba modernizovati po cenu „gubitka“ njenog „nacionalnog identiteta“? Ponuđeno je mnogo odgovora na ovo pitanje, ali nije usvojena dugoročna kulturna strategija o smeru u kome bi valjalo da se kreće Srbija. Kada kažem „usvojena“ ne mislim na to da se takva strategija usvaja u kakvom predstavničkom telu. Kultura može da pokrene uspostavljanje vrednosnog konsenzusa o društvenoj modernizaciji. Još uvek se društveni podsistemi, time i razni sektori kulture, nalaze u fazi pretkonsenzusnih sukoba. I ta faza je u kulturnoj dinamici bilo kog društva nužna. Međutim, ta faza u Srbiji vrlo dugo traje – više od dva stoleća. Sukobi dugog trajanja u kulturi o temeljnim pitanjima nužno drže Srbiju u predvorju evropskih kultura.

Modernitetu ne pridajem aksiološke atribute. Ono što se, pak, može ustvrditi je: modernitet nastupa i na temeljima i na ruševinama prethodnih epoha i kao takav, on jeste istorijski novum. Sa jedne strane, modernitet je riznica (i starih, a i novih) ideja i prakse emancipacije čovekove u odnosu na poretke neslobode. Sa druge, pak, strane, modernitet je na nov način pokrenuo destruktivne momente u ljudskoj kulturi, za šta je plaćena cena u desetinama miliona ubijenih i unesrećenih ljudi i u masovnim razaranjima materijalnih dobara. Modernitet, poput prethodnih epoha, ima janusovski lik u kome su i rat i mir, i ima dva lica: *staračko*, koje gleda unazad, i *mladičko* koje gleda unapred. Iz koje god perspektive da gledamo na modernitet i na modernizaciju, prihatićemo činjenicu da je to dominantni proces sadašnjeg doba. U njemu se može učestvovati, ali i ne mora. Jedan ili drugi izbor podrazumeva određenu socijalnu cenu i određenu socijalnu dobit. Stanovište koje zastupam je na strani učestvovanja u procesu modernizacije – ako ni zbog čega drugog – gubici će biti manji.

Srbija je, pak, sklanjajući se ili nevoljno učestvujući u evropskoj buri pokušavala da razumeva epohu moderne najčešće preuzimanjem, kopiranjem, ređe, modifikovanjem evropskih ideja. U Srbiji nije nastala, kao vodeća, kultura modernizacije. I dok je Evropa, ipak i uprkos svemu, slušala šta imaju da kažu Šarl Monteskuje (Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu), Džon Lok (John Locke) ili Fransoa Mari Volter (François Marie Arouet Voltaire), dok su američki ustavopisci pisali *Ustav Sjedinjenih Američkih Država* prema pravnoj filozofiji Monteskujeovoj, dok je *Deklaracija o pravima čoveka i građanina* nastala na osnovu filozofije

francuskih enciklopedista, dotle su u Srbiji skoro sav („misaoni“) autoritet predstavljali nepismeni i polupismeni vlastodršci, njihovi doglavnici, političari i njihove svite. U nedostatku artikulisane kulture novuma, društveni problemi su „rešavani“ u okviru postojećeg kulturnog modela i postojeće kulturne prakse – na osnovu tradicionalnih, običajnih ili uobičajenih znanja i prakse. Pa, i onda kada se, u jednom istorijskom momentu, pokušalo (pod presudnim uticajem vlasti) sa uspostavljanjem novih društvenih odnosa (samoupravljanje i društvena svojina) oni su napušteni. Napušteni su pod pod jakim uticajem (i udarima) dominantne predstave o tradiciji kao okviru (šablonu) određenog kolektivnog iskustva koje nudi prokušane načine trajanja i opstanka zajednice, nasuprot neizvesnosti koju sobom nosi pretpostavka novih društvenih odnosa. Sa druge strane, napušteni su i pod sveobuhvatnim pritiskom ideologije i propagande kapitalističkih društvenih odnosa i njihovog derivata – nacionalizma. Uprkos rečenim prilikama, Srbija je imala svoje nosioce moderne. Olako su odbacivani, kažnjavani, zaboravljani... Šta su, u takvoj stvarnosti, činili najuticajniji pojedinci i najuticajnije ustanove? Prilagođavali su svoja nastojanja i namere, kao i stvarnost same Srbije, onoliko koliko su mogli da utiču na nju, manje ili više, stvarnoj slici Evrope ili slici onih delova Evrope koje su smatrali podobnim za ugledanje.

Na delu je, naizgled, kontroverzan proces. Sa jedne strane, radi se o ideološki inspirisanoj pseudotradicionalizaciji, a sa druge o zvaničnom, takođe ideološki instruisanom „približavanju“ članstvu u Evropskoj Uniji. „Pridruživanje“ Evropskoj Uniji, (što se predstavlja kao modernizacijska orijentacija), naizgled paradoksalno za našu ideološku situaciju, znači „pomeranje“ pseudotradicionalizacije u drugi plan. Međutim, ni o kakvom „pomeranju“ se ne može govoriti. Skoro svi obrasci autoritarne, patrijarhalne kulture su na delu. Masovna kultura je svedena na kičersku imitaciju dominantnih tokova u okrilju vesternizovane masovne kulture dok u dubljim slojevima dominiraju konzervativni obrasci.⁵ Radomir Konstantinović nam pomaže u razumevanju ovog procesa dugog trajanja ispod koga stoji čvrsto uverenje koje počiva na ideologemu o „mnogovekovnoj i neprekinutoj srpskoj vertikali“: „Ideal organskog jeste ovde projekcija idealnojedinstvenog. On je, u istoriji novije srpske kulture, neposredni izraz njenog plemensko-patrijarhalnog iskustva koje je, najviše oličeno u

⁵ Istraživanje *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, koje je sprovela Marija Radoman, pokazuju visok stepen konzervativizma srednjoškolske omladine. Naročito je to vidljivo kada se ispituje nacionalistička orijentacija. „Njih 36,7% ima ekstremno šovinističke i rasističke stavove prema Romima, 32,2% ih je umerenih a 31% ne pokazuje antiromizam u stavovima. U odnosu na pol, 60% muškaraca naspram 40% žena daje ekstremno negativne odgovore prema Romima... Tvrđnju *Romi su mentalno manje sposobni za učenje*, podržava 20% ispitanika. Razlike prema polu skoro da ne postoje. Kod tvrđnje *Romi neće da uče, više vole da prosjače*, opet postoji povišen negativizam – 41% odgovara da se slaže i potpuno slaže sa ovom tvrđnjom dok se 30% ne slaže. Ispitanici muškog pola su davali negativnije odgovore... Na stav *Romi su po prirodi prljavi ljudi*, opet se pojavljuje ekstremnih 27 odsto koji se slažu sa tvrđnjom. Ne slaže se 45%“ (Radoman, 2011: 39).

epici, iskustvo van-vremene mitske svesti kao jedinog jemstva apsolutno organske kulture. Rođena i stvarana u uskraćenom pravu na istoriju, ona je sa svoje strane poricanje istorije, ali time, i samog vremena: vreme mitskog duha je vreme vanvremene apsolutne sadašnjosti...“ (Konstantinović, 1981: 198). Antimodernizam u Srbiji je i snažno antizapadno orijentisan. „U Srbiji postoji jako razvijeno populističko neprijateljstvo prema zapadnim liberalnim demokratijama i, takođe, prema modelu demokratije koji ide uz njih, za koji se smatra da one pokušavaju da ga nametnu“ (Dražek, Holms, 2003: 65).

Smatramo da je važno da se ukaže da književnost na razmeđu XIX i XX veka predstavlja dobar izraz i dobru sliku modernizacijskih pokušaja i tokova u Srbiji. Neuporedivo više, dublje i značajnije, no privreda ili politika. Poklonimo malo pažnje tom vrlo značajnom i neobično značajnom momentu u sveukupnom nevoljnom hodu ka modernom u Srbiji. Često se gubi iz vida, književnost u Srbiji je, vrlo često, i bukvalno išla ispred svog vremena. Ako je Srbija u privrednom i političkom smislu kaskala za Evropom, u umetnosti, sledstveno i u književnosti, najčešće je išla rame uz rame sa Evropom. Na vrlo jasan način književnost se suočavala sa izazovima moderne i onda kada se u političkom i ekonomskom podsistemu nisu razumevali niti su bili uočavani glavni evropski modernizacijski tokovi. U tom smislu, književnost je bila nepriznata avangarda. Avangarda koju je uvek pratio uski sloj publike kojoj se obraćala. „Nova srpska književnost javlja se u XVIII veku, bez veze sa ranijim književnostima, i nezavisno se razvija u XIX veku. Ono što naročito karakteriše tu novu srpsku književnost, to je što je samostalna tvorevina, bez tradicija, potpuno nezavisan organizam“ (Skerlić, 8. 10. 2016). Skerlić insistira na modernom karakteru književnosti u Srbiji, ukazujući na važan momenat – radi se o književnosti koja je prekinula veze sa tradicionalnim izrazom i tradicionalističkom estetikom dotadašnje književnosti – srednjovekovne crkvene književnosti. Raskinut je kontinuitet sa književnošću, koja, kako kaže Skerlić, „nije mogla ništa doprineti ponovnom stvaranju srpske književnosti. Ona je bila gotovo isključivo crkvenoga karaktera, i crkveni ljudi su je radili u crkvenim idejama za crkvene potrebe. Sva ta književnost liturgijskih trebnika, tipika, kanona, hronografa, hagiografskih spisa, ‚hvalnih žitija‘ hristoljubivih i blagočestivih vladara, u najboljem slučaju apokrifnih dela, proizvoda bolesne srednjovekovne crkvene romantike, sve to i nije bila književnost u pravome smislu reči, i ako se danas broji u književnost, to je u nedostatku čega drugoga“ (Skerlić, 1961: 31). Ta književnost je bila daleka narodu i van njegovog života. Od kraja XIV stoleća i početkom XV stoleća, srpska književnost počela je lagano da gubi isključivo crkveni i obredni karakter, i s nešto svetovnijom sadržinom počela se obraćati većem broju čitalaca. Knjige se čitaju i van manastira i crkava i rađa se čitalačka publika – knji-

goljupci. „Ali taj mali napredak bio je kratkoga veka. Najezda ‚bezbožnih i bogomrskih i bezakonih Agarjana‘ učinila je kraj srpskoj državi i srpskoj književnosti. Bila su nastala, kako veli stari letopisac, ‚teška i nuždna vremena, kada človeci na se smrt prozovahu, a ne život“ (Skerlić, 1961: 31). U takvim prilikama, tokom XVI i XVII stoleća, više nije bio moguć slobodan razvoj književnosti. Pravi romantizam, u evropskom smislu reči, javlja se kod kulturno razvijenije građanske sredine ugarskih Srba kao odjek evropskog, naročito nemačkog romantizma i kao tematski i izražajni produžetak narodne poezije, osobito u ljubavnoj i patriotskoj lirici. Ovde valja dodati da se srpska inteligencija onog doba uglavnom školovala u zemljama nemačkog govornog područja, potom u Pešti i Pragu, te u Rusiji, a u nešto manjoj meri u Francuskoj i skoro uopšte u Engleskoj. Otuda je razumljiv snažan uticaj nacionalnog romantizma negovanog u Nemačkoj i Rusiji, kao i uticaj nemačke filološke škole iz koje nastaju razne teorije i pseudoteorije o etnogenezi nemačkog naroda i Germana uopšte.

Početkom XX stoleća u srpski realizam, novim temama, ulaze Ivo Ćipiko, Borisav Stanković i Petar Kočić. Ivo Ćipiko stvara lirske slike prirode primorja gde suprotstavlja prirodu i kulturu na rusooovski način. Kao neprijatelj građanskog morala okreće se prirodi, gde je jedino moguć pravi život. Takvim životom žive obični ljudi – seljaci i ribari. Borisav Stanković (po našem mišljenju, verovatno najznačajniji predstavnik našeg rerealizma toga doba), sa druge strane, govori o propasti baš tog „običnog“ patrijarhalnog sveta, preko slike patrijarhalnog Vranja, a Petar Kočić, kao pripovedač Bosanske krajine, primitivnog i prirodnog života, poput Borisava Stankovića i Ive Ćipika, ljubav shvata kao prvi i vrhovni životni princip. Stekao je veliku popularnost svojim borbenim srpskim nacionalizmom. Saputnik realistima je i Branislav Nušić, koji neštedimice podvrgava ruglu i podsmehu malograđanski i palanački način života političara i inteligencije i po cenu sopstvenog zatvorskog robijanja. On, u stvari, daje pravu sliku imitativnog karaktera srpske kulture koja pokušava da uđe u evropski građanski svet, grčevito se, pritom, držeći parohijalnog i uskogrudog načina života i istih takvih vrednosti.

Književna kritika igra sve važniju ulogu u književnom životu. Naročito su značajne pojave Svetislava Vulovića, Ljubomira Nedića, Bogdana Popovića i Jovana Skerlića. Bogdan Popović i Jovan Skerlić se okreću novim naučno-estetskim načinima tumačenja književnog teksta-dela i utiču na okretanje estetske i idejne orijentacije srpske književnosti prema zapadnoj, naročito francuskoj, književnosti.

Obnova književnosti posle prvog svetskog rata je išla linijom raskida sa prosvetiteljskom realističkom tradicijom koja je bila snažno izražena u XIX stoleću. pisci sada nastoje da pobegnu od narodne tradicije. A ako to nisu u stanju, onda tragaju za onim delom tradicije koji do njihovog doba nije, u književnom smislu, bio otkriven. Književni pokret mladih toga vremena, poznat je kao posleratni modernizam. Ovde su se našli, često

samo deklarativno, ekspresionisti, dadaisti, futuristi... Stilsko jedinstvo ne određuje ovu generaciju pisaca, već ih, jedne drugima, zbližava antimilitarističko i antiratno raspoloženje. Imaju negativan stav prema tradiciji, sa jedne strane i građanskom moralu, sa druge strane. Antiratno i antitradicionalističko, ali i antigrađansko raspoloženje demonstrirali su Miloš Crnjanski *Lirikom Itake*, *Seobama* i *Dnevnikom o Čarnojeviću*, Rastko Petrović romanom *Burleska gospodina Peruna boga groma*, putopisnom prozom *Afrika* i *Ljudi govore*, pesničkom zbirkom *Otkrovenje* i romanom o povlačenju srpske vojske preko Albanije *Dan šesti* i Dragiša Vasić svojim proznim prvcima. Treba pomenuti i još neke značajne pisce, koji su pripadali posleratnom modernizmu: Stanislav Vinaver (*Gromobran Svemira*, čiji je sastavni deo *Manifest ekspresionističke škole*), Rade Drainac, Todor Manojlović, Rista Ratković... Mimo svih dotadašnjih uvažavanih književnih pravaca je pisao Ivo Andrić, stvorivši književni opus u kome svako književno delo (poetsko ili prozno) predstavlja sastavni i neodvojivi deo sveukupnog njegovog stvaralaštva. Sva njegova dela čine svojevrstnu celinu iz koje nasamo ne viri ni jedna reč. Njegova najznačajnija dela su odveć poznata čitaocu pa ih, stoga, neću navoditi. A, ponajviše ličnog u poeziju unose Momčilo Nastasijević i Desanka Maksimović.

U periodu između dva svetska rata deluju kritičari Branko Lazarević i Bogdan Popović. Lazarević i Popović se javljaju više kao estetičari no književni kritičari. Značajni kritičari u ovom periodu su i: Milan Bogdanović, Velibor Gligorić, ali i Marko Ristić, pesnik nadrealizma i estetičar, a uz njega Đorđe Jovanović, predstavnik marksističke kritike. Pored Marka Ristića, nadrealistički pokret su činili još: Milan Dedinac, Dušan Matić, Aleksandar Vučo i Oskar Davičo. Nadrealistički revolt protiv građanskog društva se iscrpljuje već u svom početku, uglavnom u verbalnoj pobuni. Ubrzo su se njegovi predstavnici okrenuli ka marksističkoj estetici.

No, bez obzira na iskrena i požrtvovana nastojanja istaknutih pojedinaца, pa i ustanova koje su osnivali i vodili, mereno evropskim kulturnim merilima, ipak se radilo o kulturi koja tek nastoji da se artikuliše i koja je na početku svog razvoja. I pored napora više snažnih pojedinaca a manje državnih institucija da se Srbija modernizuje, veliku kočnicu je predstavljala ogromna nepismenost i parohijalna zatvorenost stanovništva. „Drugo, istočna Evropa važi kao region u kom postoje pretežno agrarna društva koja su se kasno industrijalizovala, pa zbog toga tu imamo i zakasnelu urbanizaciju s ogromnim brojem pripadnika prve i druge generacije doseljenika u grad, ljudi koji se još uvek ne snalaze najbolje u novom okruženju; tu je, dalje, i fenomen ruralizovanih ili poluurbanih centara, zatim duboke niše u kojima i dalje vladaju tradicionalni društveni i ekonomski odnosi, i relativna zaostalost ovog regiona koju ni industrijalizacija... nije uspela da ublaži. Treće, mnogi navode i kulturne posledice preskakanja renesanse i reformacije, odnosno navodne suštinske razlike između pravoslavnog sveta s jedne i katoličkog i protestantskog s druge strane“ (Todorova, 2005:

91-92). Pred tom nastajućom kulturom, pored njenih nesumnjivo značajnih kulturnih domašaja, uz ogromne neprosvećene mase, stajala je još jedna prepreka. Reč je o imitativnom karakteru kulture nastajućih varoških slojeva, dakle o provincijalnom karakteru. „Reč je o imitaciji stila života najuticajnije svetske imperije, ali i o imitaciji života aristokratije, što je naročito posle Francuske revolucije, postalo odredišna tačka građenja novog stila oslobođenog građanstva. Kao i u mnogim drugim istorijskim situacijama, ‚oslobođenje‘ je značilo stvaranje mogućnosti da se osvoji stil koji se do tada vezivao za pobeđenog, pa je imitacija života aristokratije postala deo reputacije sve brojnijeg društvenog sloja građanstva“ (Stojanović, 2006: 42). Imitativno, kao dugotrajna osobina, vremenom je, sve više, postajala jednim od tvornih činilaca kulture. Takvo je stanje, ne samo u Srbiji već na celom južnoslovenskom kulturnom području. Miroslav Krleža je jednak: „‚Tri Atine‘: Dubrovnik, Zagreb i Novi Sad u devetnaestome stoljeću tri su provincijska zakutka i sve što se tu rađa žigosano je nužno provincijalizmima“ (Krleža, 1972: 54). Izgleda da se do danas karakter balkanskih kultura nije suštinski promenio. „Istorija zaostalih zemalja u devetnaestom i dvadesetom veku istorija je pokušaja da se dostigne razvijeniji svet imitiranjem... Priča centralne i istočne Evrope u dvadesetom veku je, uglavnom, priča o pokušaju da se sledi nekoliko modela razvoja i o neuspehu pokušaja da se to postigne“ (Hobsbaum, 1996: 210).

Posle drugog svetskog rata i u Jugoslaviji je kanonizovan socijalistički realizam. Filozofska osnova je tražena u delu *Teorija odraza* (Павлов, 1945) dijamatovskog dogmatika Todora Pavlova. Teorija odraza biva kritikovana i definitivno napuštena 1960. godine na IV stručnom sastanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju na Bledu. (O ovome vidi: Pavičević, V., Šešić, B., Knjazeva, S. [ur.], 1960. i Stojaković, K. 2009: 67.) Odbacivanje teorije odraza se dešava kao važan događaj u okviru kulturne politike koja je, posle razlaza sa Sovjetskim Savezom (1948), orijentisana ka oslobađanju od dogmatskog, dijamatovskog, shvatanja kulture, nauke, filozofije, umetnosti... Od tada pa do danas, uz povremene političke i ideološke pritiske, književno stvaralaštvo u Srbiji (do sloma Jugoslavije – i u Jugoslaviji) stvar je slobodnog autorskog izbora o tome hoće li se autor kloniti ideoloških zamki ili će krenuti za sirenskim zovom ove ili one ideologije.

Socijalističko samoupravljanje je oslobodilo kulturu ohrabrujući je da se otvori ka svetu, naročito ka Zapadu. Kultura se ubrzano oslobađala dogmatskih ograničenja soc-realizma (partijski oktroisanog umetničkog pravca) i odbačen je normativizam nametnut teorijom odraza. „Ubrzo posle Trećeg plenuma, već 30. januara 1950. godine, održano je Savetovanje o propagandi na kulturno-umetničkom polju u inostranstvu na kojem je konstatovano da je kulturni prodor u svet veoma značajan za afirmaciju Jugoslavije, pogotovo u vremenu kada su informbiroovske zemlje činile sve kako bi izolovale Jugoslaviju i na tom polju. Odgovor Jugoslavije na politiku IB-a bio je da se zemlja oslobodi izolacije. To oslobađanje nije

bilo značajno samo za samopredstavljanje u svetu već i radi obogaćivanja i osavremenjavanja kulturnog, naučnog i umetničkog života u Jugoslaviji. Jugoslavija počinje 1950. godine da se u kulturi, umetnosti i nauci otvoreno okreće Zapadu, uz istovremeno odbacivanje opterećujućeg nasleđa soc-realizma i napuštanje sovjetskih pogleda na kulturu“ (Perišić, 2007: 241). Međutim, raskid sa soc-realizom i sloboda tematskog i stilskog izraza još uvek nije značilo i slobodu umetničke ili naučne kritike temeljnih postavki socijalističkog političkog sistema. Uz promenljivu represivnu političku i zakonsku praksu režim se obrušavao na svoje kritičare. U isto vreme nastaje polarizacija vanestetskog, a ideološkog, karaktera među piscima. Kada mirnije pogledamo, videćemo da su, u stvari, skoro sve polarizacije u umetnosti, a naročito u književnosti, ideološkog karaktera.

Protivmodernizacijski problem predstavljaju i ideologija i razni programi etno-nacionalnog ujedinjenja Srba. Pošto se spletom istorijskih događaja delovi srpske etničke zajednice nalaze u granicama drugih država, toj se činjenici pripisuju ekskluzivni aksiološki atributi. Ujedinjenje postaje konačni cilj i primordijalna vrednost. A, inače, ideja ujedinjenja je odranije i supstancijalni deo tradicionalističkog karaktera kulture. Pridavanje ekskluzivnih aksioloških atributa ideji državnog ujedinjenja nacije možemo odrediti kao vrstu etničko-teritorijalnog nacionalizma. Ovu ideju eksplicitno iskazuje Dobrica Ćosić, književnik, jedan od vodećih predstavnika ideje srpskog nacionalizma: „Srbi su raspadom Jugoslavije primorani da pronađu državno-političku formu rešenja svog nacionalnog pitanja. Ja je sada vidim u federaciji srpskih zemalja. U tu federaciju treba da uđu ne ‚svi Srbi‘, nego srpske etničke oblasti“ (Ćosić, 19. 8. 1992). Naravno, taj ideal može ostvariti samo autoritarni vođa na čelu istog takvog, autoritarnog sistema. „Nova vladajuća, etnonacionalistička ideologija 90-ih godina nakon oslobođenja od ideologema titoističko-kardeljevske nacionalne politike reducira se na mitsko-biološku sliku etničkog kolektiva, te na obećanje reorganizacije društva i države na osnovu proglašene organske solidarnosti između pripadnika kolektiva. Ironija te specifične post-jugoslovenske ‚transformacije‘ leži u tome što se ona bazira na starim, već istrošenim principima prethodnog poretka: Reproducira se autoritarni sistem vladavine pod novim uslovima višestranačkog pluralizma, dominacija politike nad ekonomijom koja se vrši putem neformalnih mreža, a konstituise se na principu permanentnog vanrednog stanja, te harizmatičke vladavine, a društvo se konstituise na principu kolektivnog kršenja pravila, i to na novoj kolektivnoj, ali time nipošto manje iracionalnoj osnovi – dapače. Što znači da se društvo konstituise upravo na principima koji su već doveli do auto-destrukcije prethodnog društvenog poretka!“ (Weber, 2005: 59).

Poklonimo pažnju još jednom važnom pitanju – slomu solidarnosti. Nacionalizam (kao kulturna i, iz nje izvedena, politička ideologija) razara još jednu vitalnu društvenu vrednost – uništava solidarnost. Ili kako to precizno i jetko kaže Miroslav Krleža: „Živimo pod prokletim i teškim teretom starinskih šema, otrcanih predodžbi, krivotvorenih slika o stvarnosti, i teško je probiti se kroz te mračne prostore što ih zamišljamo u patetičnom grimizu vjekova, oklopa, tradicije, odgoja i dresure, do neposredne i jasne istine, da bi *čovjek zapravo trebao biti čovjeku čovjek, a ne poslodavac* (kurziv – moj), i da je ljudsko izravnaje tog nedostojnog odnosa prvi preduvjet svakog daljnjeg ljudskog razvoja i napretka“ (Krleža, 1. 2. 1934). Nacionalizam stupa na mesto solidarnosti. Etnički identitet se smatra autentičnim, metafizički, čak, određenim, dok se drugim identitetima pripisuju atributi lažnosti, temporalnosti, nekonstitutivnosti, dakle. Naročito se delegitimizuju identiteti koji na značajno mesto stavljaju profesionalni, slojni, grupni... interes, i koji nacionalni interes vraćaju njegovom tradicionalističkom i folklornom obitavalištu. Interes zasnovan na profesionalnom interesu vodi ka solidarnosti koja nije razmrvljena i razbacana u okvire nacionalnih međa. Solidarnost postaje vanetničkom činjenicom, prevaziлаzeći uske granice etnosa. Pitajmo se: Zar kapital (u svom biću) nema internacionalni karakter? Zar multinacionalni kapital nije internacionala kapitala? To je srž liberalno-kapitalističke ideološke strategije na našem prostoru: kapital je mundijalan, radnička klasa je nacionalno provincijalna. Ako idemo do kraja, onda: kapitalizam je, na svetskom planu, (bez obzira na međusobnu „žustru“ konkurenciju) iznutra solidaran, jer sam sebe neće dokinuti. Radničkoj klasi je onemogućeno da (poput kapitalizma) bude iznutra solidarna. Da bi to bilo ostvarivo, u pogon su stavljeni propagandni konstrukti: a) solidarizam i internacionalizam su ideološki ostaci iz vremena „komunističkih diktatura“; b) nacija je jedino istinsko rodno mesto čovekovo (te, onda, i radnikovo); c) bliži mi je poslodavac koji pripada „mojoj veri i mojoj naciji“, no radnik koji pripada „tuđoj veri i naciji“.

Na kraju, to je moguće i zbog aktuelnog i tradicionalnog režima nadređenosti i podređenosti. Volja nadređenog, koji je poslodavac, koji je, u stvari gazda (da se poslužimo odgovarajućim terminom iz naše kulturne tradicije), koji „daje“ (nesigurnu i sa stanovišta potreba, sasvim nedovoljnu) nadnicu, koji egzistencijalnom ucenom uređuje ponašanje sebi podređenih, je da podređeni budu u položaju atomizovanih i zavisnih (bezopasnih) grupica i pojedinaca. Te je zato „prirodno“ u ovakvim okolnostima da se etnički identitet smatra istinitim i prvim, a radnički identitet je proglašen drugostepenim, izvedenim.

Konačno, šta je solidarnost u modernom smislu? Solidarnost određujem kao usvajanje određenih ciljeva i interesa, zajedničkih za članove jedne ili više grupa, za čije ostvarenje su članovi grupe spremni da deluju u međusobnom sadejstvu, međusobno poštujući i zastupajući one interese članova grupe koji ne ugrožavaju postignut ili željeni grupni, kolektivni status. Dakle, ovde se ne radi o uobičajenom shvatanju solidarnosti kao osećanja bratstva i uzajamnog pomaganja. I onda kada je bilo takvih manifestacija solidarnosti, one nisu bile trajnog karaktera, osim u tradicio-

nalnim društvima. Pretpostavka o profesionalnoj, te i radnoj solidarnosti, kao trajnoj vrednosti koju neguju zaposleni, a i oni radno-sposobni koji su nezaposleni, nije ništa drugo do ideološki narativ. To je iskustvo koje nam je doneo XX vek. Ali ono što je moguće, to je definisanje ključnih interesa i ciljeva, gde se solidarnost javlja kao zajednička odluka o: a) načinu definisanja interesa i ciljeva i b) sredstvima za njihovo ostvarenje.

Dalje, solidarnost podrazumeva uzajamnost među onima koji se nalaze u istom ili sličnom društvenom položaju. U tom se smislu isključuje pitanje etničke pripadnosti kao primarno. „Desetljećima nakon Velike revolucije, tek kod francuskih socijalista, a zatim kod radničkog pokreta pod sve jačim i jačim utjecajem Marxa i Lasallea, na mjesto bratstva stupa *solidarnost*. Dok je ‚bratstvo‘ izvorno nosilo kršćansku konotaciju, ‚solidarnost‘ je nosila rimsko-pravnu i time republikansku“ (Brunkhorst, 2004: 79). Drugim rečima – solidarnost i nacionalizam se međusobno isključuju. Nacionalizam teži tome da mobiliše pod jednu zastavu sve one koji se osećaju pripadnicima nacije, bez obzira na njihov društveni položaj. Naravno, uz delovanje principa „isključenje drugog“. Nacionalizam je cilj, ideal kome se stremi. Solidarnost, sa druge strane, nije cilj, već sredstvo pomoću koga pripadnici određenih društvenih grupa, slojeva zajednički utiču na poboljšanje svojih životnih prilika. U tom pogledu nacionalizam je moguć samo kao kulturna i politička ideologija, dok solidarnost nije moguća (isključivo) kao ideologija. Onda kada se solidarnosti pripiše ideološki atribut, solidarnost gasne, a ostaje ideološka ljuštura koja se poziva na solidarnost, bila ona „socijalističkog“, boljševičkog, verskog ili kakvog drugog tipa.

Pa se, tako, veličaju etnička zajednica i sabornost, dok se društvo i solidarnost raspadaju. Sledstveno rečenom, svaki novovekovni politički i kulturni kohezivni poredak uglavnom je bio moguć tek kao preteća materijalizacija ideologije kolektiviteta, masa, bilo da se radi o italijanskom korporativnom fašizmu, nemačkom nacionalsocijalizmu, sovjetskom stalinizmu ili da se radi i o raznim drugim varijantama populizma. Iako ovi poreci počivaju na plebiscitarnoj prihvaćenosti, u njima je pojedinac izolovan i potpuno svestan da samo javno demonstriranom privrženosti poretku može da očuva svoj opstanak. On je zavistan od nadređenog autoriteta, a ne od kolektiva, grupe, kojima pripada. To je jasno i onoj većini koja intimno prihvata poredak, a još je jasnije uplašenoj manjini koja intimno poredak ne podržava. Zato su, između ostalog, javne demonstracije privrženosti poretku tako silovite i emotivne. Na mitinge na kojima govore osioni ideološki demagozi, ljudi (masa) dolaze, ne uvek zato što moraju, već zato što žele (hoće, odlučuju) da moraju. Stopljeni u masu, tačno znaju da su, u očima drugih u toj masi, samo mehanička čestica mase, kao što su drugi za njih, takođe, samo mehaničke datosti. Čujmo još jednom Cicero-na: „No, ipak se dešava i to, da masa ima neku predstavu o časti, premda nije u stanju da razume u čemu se ona sastoji. Stoga nečija popularnost i javno mnjenje podstiču masu da smatra časnim ono što mnogi hvale. Što se tebe tiče, ako bi ti bio omiljen kod mase, ja ipak ne bih želeo da ti zavisiš od njenog suda i da smatraš uzvišenim isto što i ona. Ti treba da imaš svoje merilo. Ako ispitujući ono što je ispravno budeš sam sobom zadovoljan,

tada ćeš ne samo sebe savladati, a to sam ti malopre savetovao, nego ćeš savladati sve i sva“ (Ciceron, 1974: XXVI/63). Da se teško i malo šta menja, kazuju reči koje ispisuje Frederik Le Ple (Le Play Frédéric), sredinom XIX stoleća, mnogo vekova posle Cicerona: „U naprednim društvima svi poštuju obaveze na poslušnost koje su običajima utvrđene. Sin sluša oca, žena služa muža, sluga svog gospodara, radnik gazdu, vojnik nadređenog oficira, građanin civilnu vlast; svi se, prema tome, podređuju onome što je božanski zakon propisao. Pravila poslušnosti, ustrojena zakonom ili običajem, sasvim obavezuju podređenog, čak i onda kada nadređeni ne ispunjava sve što je dužan da čini. Neposlušnost se kažnjava – u svakom slučaju“ (Frédéric, 1841: 24).

Kada masa stane na mesto društva, pad solidarnosti u takvom poretku stvari je samo normalna posledica. Ne može se biti solidaran sa nekim ko je depersonalizovan (sveden na atribute mase). Ne može biti solidaran onaj ko je autodepersonalizacijom ugasio sopstvenu subjektivnost. Subjektivnost gasne nastupom građanskog subjektivizma (Ernst Bloh) (Ernst Bloch). Gašenje sopstvene subjektivnosti je rezultat atomizacije društva, procesa socijalnog autizma, kako naglašava Srećko Mihailović: „Savremenoj kapitalističkoj ekonomiji potreban je radnik individualac (atomizovani pojedinac), a ne međusobno povezani radnici,... organizovani radnici. Jer, izvesno je da je lakše manipulirati pojedincima nego međusobno povezanim radnicima. Otuda svekolika stimulacija egoistične individualizacije i socijalnog autizma... Poenta kapitalističkog zalaganja je u pacifikaciji solidarnosti prekarizovanih radnika i neutralisanju solidarnih otpora procesima prekarizacije“ (Mihailović, 23. 2. 2015). Uostalom, ovo je primetio još Lenjin: „Kapitalizmu je potreban ‚slobodan radnik‘ i osiromašenje nastaje tako što se mali proizvođači pretvaraju u najamne radnike“ (Ленин, 1967: 97).

Na koncu, u našem i drugim balkanskim nacionalizmima, kako piše Sara Mesaroš (Sara Meszaros) najprisutniji su postosmanski fenomeni, „gdje se sve nacionalistički opismenjene etnoreligijske skupine kao nacije izgrađuju supostavljanjem i suprotstavljanjem otomanskom nasljeđu. Otomansko nasljeđe, kao mjesto odmakā i zazora, predstavlja ono zajedničko za nacionalizme tog geopolitičkog područja... Temeljna je karakteristika balkanskog nacionalizma upravo nelegitimno korištenje Otomanskog carstva od strane političara i intelektualaca kao dežurnog krivca za sve svoje nesreće i pogreške. Na taj je način sačuvana zamrznuta i nepromjenljiva uniformna predstava o muslimanskoj zajednici“ (Meszaros, 2005: 36-37). Zaključićemo ovu kratku raspravu zaključkom preuzetim od Dragomira Pantića: „U mnogim postkomunističkim zemljama Istočne Evrope još su na delu predmoderni obrasci vrednosti i ponašanja građana, ali je ipak odmakao i proces modernizacije, makar kao generalni pravac kretanja, dok se postmodernizam sreće samo kod avangardnih grupa. Zapravo u Srbiji su pomešane predmoderne (tradicionalne), moderne i postmoderne vrednosti, ali su ove prve ne samo najviše rasprostranjene, već i žilave i rezistentne, što modernizaciju čini blokiranom i daje za pravo kritičarima koji ovdašnju tranziciju smatraju ‚devijantnom‘. Srbija se sporo oslobađa

vekovne zaostalosti i aktuelni vrednosni i drugi rascepi izražavaju nesigurnost i siromaštvo većine njenih građana čineći ih reprezentima „vrednosti oskudice“ (Inglhartov pojam), dok u razvijenijim zemljama građani već masovno dele vrednosti samoizražavanja u smislu zajedničkog sistema vrednosti (Parsons)“ (Pantić, 2003: 96-97).

LITERATURA

- _____. (1976) „U poseti OŠ „Branko Miljković“ u Nišu: „Kekec“ ispunio obećanje“, *Kekec*, Jugoslovenski list za mlade, (1002).
- Balandije, Ž. *Politička antropologija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1997.
- Brunkhorst, H. *Solidarnost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*. Beograd i Zagreb: Beogradski krug i Multimedijalni institute, 2004.
- Buden, B. i Ž. Žilnik. #Na groblju mrtvih riječi, iz razgovora koji je Boris Buden vodio sa Želimom Žilnikom“. U *Uvod u prošlost*, Buden, B. i Ž. Žilnik. Novi Sad: Centar za nove medije, 2013.
- Ciceron. *Rasprave u Tusku*. Beograd: SKZ, 1974.
- Ćosić, D. „Promene“. Dnevnik. „Večernje novosti“, 19. 8. 1992.
- Đimić, Lj. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, III. Beograd: Stubovi culture, 1977.
- Drajzek, Dž. S. i L. T. Holms. *Post-komunistička demokratizacija. Politički diskursi u trinaest zemalja*. Niš: Istraživačko-analitički centar i GIP Punta, 2003.
- Frédéric, Le Play. *La réforme de la société. Le travail*, tome II. Paris: Éditions d'histoire et d'art, 1841.
- Giddens, A. *The Consequences of Modernity*. Oxford: Polity Press, 1991.
- Hobsbaum, E. *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić, 1996.
- Hobsbaum, E. „Kako se tradicije izmišljaju“. U Hobsbaum, E. i T. Rejndžer, *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Horvat, B. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus, 1984.
- Jakšić, B. „Nacionalističke kritike Praxisa“. *Filozofija i društvo* 22, 2 (2011): 77–104.
- Konstantinović, R. *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit, 1981.
- Krleža, M. *99 varijacija*. Beograd: Biblioteka XX vek, Duga, 1972.
- Krleža, M. *Amsterdamske varijacije*. Zagreb: Danas. Dostupno i na: <http://www.scribd.com/doc/1587705/AMSTERDAMSKE-VARIJACIJE-MIROSLAV-KRLEZA>.
- Kuljić, T. *Tito*. Zrenjanin: Kulturni centar Zrenjanina, 2012.
- Ленин, В. И. „По поводу так называемого вопроса о рынках“. В Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*, том 1, издание пятое. Москва: Издательство политической литературы, Москва, 1967.

- Marshall, G., ur. "Modernism". In *Dictionary of Sociology*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1998.
- Meszaros, S. „Balkanski barbarogenij: problem etniciteta u analizama rata na području bivše Jugoslavije“. *Diskrepancija* VI, 10 (2005): 33-43.
- Mihailović, S. „Šta to beše radnička solidarnost“, 2. Beograd: Danas.
- Pantić, D. „Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisavanja u Srbiji“. U *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji*, uredili Komšić, J., Pantić, D., Slavujević, Z. Đ. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, 2003.
- Pavičević, V., B., Šešić, S. Knjazeva, ur. *Neki problemi teorije odraza*, Referati i diskusije na IV stručnom stanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju, Bled, 10-11. novembar 1960. Beograd: Jugoslovensko udruženje za filozofiju, 1960.
- Павлов, Т. *Теория на отражението. Основни въпроси на диалектико-материалистическата теория на познанието*. София: Нариздате, 1945.
- Perišić, M. "Veliki zaokret 1950: Jugoslavija u traganju za vlastitim putem. Kultura – oslonac, prethodnica i sastavni deo spoljne politike". U *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
- Radoman, M. *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2011.
- Skerlić, J. "Značaj XVIII veka u istoriji srpske književnosti". U Skerlić, J. *Studije*. Novi Sad i Beograd: Matica Srpska i Srpska književna zadruga, 1961.
- Skerlić, J. *Istorija nove srpske književnosti*. Dostupno na: <http://www.ask.rs> (preuzeto 8. 10. 2016).
- Stojaković, K. "Teatar pod utjecajem filozofije. Kazalište i studentski protesti u jugoslaviji 1960-tih godina". U *Društvo u pokretu*, uredili Đ. Tomić i P. Atanacković. Novi Sad: Cenzura, 2009.
- Stojanović, D. „Turizam i konstrukcija socijalnog i nacionalnog identiteta u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka“. *Godišnjak za društvenu istoriju* XIII, 1-3 (2006): 41-59.
- Todorova, M. „Šta je istorijski region? Premeravanje prostora u Evropi“. *Reč* 73-19 (2005): 81-96.
- Weber, B. "Pluralizam samoupravnih interesa: konformistička pobuna i privid (stranačkog) pluralizma". U *Slaba društva i nevolje s pluralizmom*, priredili S. Dvornik i V. Horvat. Zagreb: Fondacija Heinrich Boell, 2005.
- Zvijer, N. *Ideologija filmske slike*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2011.

**MODERNIZATION OR PSEUDOMODERNIZATION UNDER THE
GUISE OF PSEUDOTRADITIONALIZATION?****Summary**

The real issue here is the question what is actually going on in the state of Serbia during the so-called process of transition? This on-going process is irreversible, but it is actually pseudotraditionalization that is in full force. Why is the prefix *pseudo* used here? The reason for this is that not a single project of so-called retraditionalization of any society, including our Serbian society, has ever been feasible. It is possible to play, in some ideological and propagandist carousel, with the attractive notion about the „noncontradictory“, „pastoral“... „past“. However, in actuality, we are witnessing anti-modern ideology. Is modernism, in all sincerity, possible? It is, on condition that the actors of modernization are recruited from internal adherents of modernism (i.e. keeping in mind not only the living supporters of this movement). As it is now, modernization has been practised and accepted only as an imitation or replica of modernistic achievements of the West, without bearing in mind the specifics of typical Serbian society, or, in other words, as pseudomodernization in the guise of pseudotraditionalization. This certainly does not imply that the results and heritage of Western modernization ought to be brushed aside, but does imply that the internal modernizing tendencies have to be respected as opposed to mere superficial replication (oftentimes ephemeral in essence) of the modernized landmarks of the Western world. In simpler terms, the analysis of the internal modernizing potential within the network of the contemporary global transformations (globalization, regional differences, continuous polarization between the rich and the poor, precarization, etc.).

Key words: pseudotraditionalization, pseudomodernization, internal modernizing tendencies.

